

İmran ŞIXƏLİYEV

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun doktorantı
Elmi rəhbər: sənətsüənəslıq üzrə elmlər doktoru Sevil Fərhadova

Ünvan: Bakı, H.Cavid pr., 31

Email: imranshikhaliyev@gmail.com

AZƏRBAYCAN MƏQAM SİSTEMİNDƏ RAST MƏQAMININ QOHUMLUQ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR

***Xülasə:** Rast məqamının integrasiya xüsusiyyətləri onun digər məqamlarla əlaqə yaratmasına əsas verir. Ümumi şöbələr vasitəsilə məqamarası əlaqələr qanunauyğun şəkildə olur. Rast məqamı ilə digər məqamlar arasında olan münasibət bütün qohumluq dərəcələri ilə müəyyənləşir. Çahargah məqamından başqa digər bütün məqamlar rast məqamı ilə qohumluq münasibətindədir. Bəzi məqamlara nisbətən rast daha çox integrasiya xüsusiyyətlərinə malik olan məqamlardandır. Məqalədə müəllif özünün bəstələdiyi nümunələr əsasında müxtəlif modulyasiya növlərini təqdim etmişdir.*

***Açar sözlər:** rast, muğam, şöbə, məqam, modulyasiya, integrasiya*

Biz Azərbaycan məqamlarının qohumluq münasibətlərinə dair araşdırmaların nəticəsini artıq dərc etmişik (9). Hazırkı məqalədə rast məqamı təhlil olunacaq və onun digər məqamlarla əlaqələri və qohumluq münasibəti araşdırılacaq.

Ü.Hacıbəylinin məqam nəzəriyyəsində birinci qeyd olunan rast məqamının əsaslandığı “Rast” muğamı “indiyədək zamanın və hadisələrin sarsıdıcı təsirinə qarşı möhkəm duran ən qədim Azərbaycan muğamlarından biridir” (1, s.19). Bu muğam Yaxın Şərq xalqlarının musiqisində olan 12 əsas muğamlar sırasındadır. Bu muğam kökünün möhkəm və məntiqli olması, onun adının mənasına tamamilə uyğun gəlir. Rast – düz, doğru deməkdir. Musiqişünas alim R.Zöhrabov qeyd edir ki, “Şərq alimləri “Rast”ı “muğamların anası” və “uluq kök” adlandırmışlar” (10, s.103). “Rast” muğamını ona görə “muğamların anası” hesab edirlər ki, fərziyyələrə görə bütün muğamlar ondan törəyib. Ü.Hacıbəylinin sözləri ilə desək, “Rast muğamı yalnız öz adını və səsqatarını deyil, hətta öz mayə (tonika) ucalığını da zamanəmizə qədər mühafizə etmişdir. Bütün Yaxın Şərq xalqlarında “Rast” muğamının quruluşu və mayə ucalığı eynidir. Bu mayə kiçik oktavanın sol səmindən ibarətdir” (1, s.19).

Eyniadlı muğama əsaslanan rast məqamı çahargah məqamından başqa bütün məqamlarla əlaqə yarada bilir ki, bu da onun tərkibində olan şöbələr vasitəsi ilə baş verir. Tərtib olunmuş cədvəldə sol mayəli rast məqamından digər məqamlara olan modulyasiyalar bütün dərəcələrə uyğun olaraq ardıcılıqla göstərilmişdir:

İlkin muğam	sıra №	Son muğam	Vasitəçi muğam şöbəsi	Modulyasiya dərəcəsi
	1.	C Rast	Hüseyni = Mayə	I dərəcəli
	2.	H Segah	Şikəsteyi-fars = Mayə	I dərəcəli

G mayəli RAST	3.	E Şur	Mayə = Zəmin Xarə	I dərəcəli
	4.	Fis Segah	Mayə = Çoban bayatı	I dərəcəli
	5.	D Şüştər	Vilayəti = Mayə	I dərəcəli
	6.	H Segah	Mayə = Əraq	II dərəcəli
	7.	H Şur	Mayə = Bayatı Türk	II dərəcəli
	8.	D Bayatı-Şiraz	Mayə = Xavəran	II dərəcəli
	9.	D Rast	Mayə = Hüseyni	II dərəcəli
	10.	G Bayatı-Şiraz	Hüseyni = Xavəran	III dərəcəli
	11.	G Bayatı-Şiraz	Şikəste-yi-fars = Üzzal	III dərəcəli
	12.	C-E Hümayun	Vilayəti = Şüştər	III dərəcəli
	13.	A Şur	Şikəste-yi-fars = Sarənc	III dərəcəli
	14.	A Şur	Hüseyni = Zəmin-Xara	III dərəcəli
	15.	E Şur	Şikəste-yi-fars = Şikəste-yi-fars	III dərəcəli
	16.	E Şur	Hüseyni = Bayatı Türk	III dərəcəli
	17.	A Şur	Vilayəti = Şur Şahnaz	III dərəcəli
	18.	D Şur	Vilayəti (Dilkeş) = Mayə	III dərəcəli
	19.	E Segah	Hüseyni = Əraq	III dərəcəli
	20.	E Segah	Şikəste-yi-fars = Manəndi Hisar	III dərəcəli

“Rast” muğamını təşkil edən şöbələrə nəzər saldıqda bu şöbələrin bəzilərinin digər muğamlarda da olduğunu şahidi oluruq. Bu ümumi şöbələr vasitəsilə digər muğamlara keçid etmək mümkündür. Göstərilən cədvəldə “Rast” muğamında istifadə olunan şöbələr və digər muğamlarda eyni məqam əsaslı şöbələri qeyd edərək onların vasitəsilə “Rast” muğamından digər muğamlara modulyasiyanın mümkünliyünü araşdırıq. Aşağıda verilən nümunələr müəllif tərəfindən bəstələnmişdir.

1. İlk sırada G mayəli rast məqamından C mayəli rast məqamına keçid göstərilib. Bu keçid “Rast” muğamının “Hüseyni” adlı şöbəsi ilə baş verir. Eyni məqam əsaslı “Hüseyni” şöbəsinə istinad edərək melodiyanı orada tamamlayıb, C mayəli rast məqamına keçmək mümkün olur. (I dərəcəli qohum məqamlar)

G rast → C rast

Hüseyni = Mayə Rast

2. Növbəti keçidimiz H mayəli segah məqamına olacaq. H mayəli segah məqamına iki variantla keçid etmək mümkündür. Bildiyimiz kimi, “Rast” muğamının “Şikəste-yi-fars” adlı şöbəsi segah məqamına əsaslanır. G mayəli rast məqamından bu

şöbə vasitəsilə H mayəli segah məqamına keçid çox yumşaq səslənir. (I dərəcəli qohum məqamlar)

Şikəsteyi fars = Mayə Segah

G rast → H segah

3. G mayəli rast məqamından E mayəli şur məqamına keçid bir neçə şöbə vasitəsi ilə mümkündür. “Şur” muğamının şöbəsi olan “Zəmin-Xara” vasitəsi ilə keçid burada I dərəcəli qohum məqam əmələ gətirir. Bildiyimiz kimi, “Zəmin-Xara” muğam şöbəsi iki məqama əsaslanır. Şöbənin əvvəli rast məqamında qərar tutsa da, burada kiçik tersiya aşağı istiqamətdə şur üstündə musiqi elementləri də eşidilir. Ona görə də “Zəmin-Xara” şöbəsinin melodiyaşının əvvəlini “Rast” muğamının “Mayə” şöbəsinə bərabər etməklə G mayəli rast məqamından E mayəli şur məqamına keçid almaq olar. (I dərəcəli qohum məqamlar)

Mayə Rast = Zəmin Xarə

G rast → E şur

4. Azərbaycan musiqisində “Çoban bayatı” adında kiçik həcmli muğam vardır. Bu əsasən instrumental şəkildə ifa olunur. Daha çox kiçik bir muğam şöbəsinə xatırlatsa da, onun musiqi quruluşu üç məqama əsaslanır. Başlanğıc hissə rast məqamında olsa da, melodiyanın inkişafı nəticəsində biz burada kiçik sekunda aşağı münasibətdə segah məqamına da rast gəlirik. Melodiyanın tamamlanması isə kiçik tersiya aşağı şur məqamında baş verir. Bu kiçik muğamda məqam dəyişkənliyi bizə əsas verir ki, G mayəli rast məqamından Fis mayəli segah məqamına keçid edək. (I dərəcəli qohum məqamlar)

Mayə Rast = Çoban bayatı

G rast → Fis segah

5. Rast məqamından şüştər məqamına keçid də mümkündür ki, bu da “Rast” muğamının əsas şöbələrindən olan “Vilayəti” şöbəsi vasitəsi ilə ola bilər. Belə ki, “Vilayəti” şöbəsinin məqam əsasını şüştər məqamı təşkil etdiyi və bu şöbə “Mayə” şöbəsi kvinta yuxarı pərdəyə istinad etdiyi üçün “Vilayəti” şöbəsi vasitəsilə D mayəli şüştər məqamında qərar tutmaq olar. (I dərəcəli qohum məqamlar)

6. G mayəli rast məqamından H mayəli segah məqamları arasında daha bir müş-tərək şöbə vardır ki, bu da “Əraq” şöbəsidir. Əgər “Rast” muğamında “Əraq” şöbəsi mayə pərdəsindən bir oktava yuxarıda qərar tutursa, H mayəli “Segah” muğamında olan “Əraq” şöbəsi eyni pərdəyə istinad etməklə mayədən kiçik seksta münasibətində yerləşir. Hər iki “Əraq” şöbəsinə bərabər etməklə G mayəli rast məqamından daha bir si mayəli segah məqamına keçmək çətinlik yaratmaz. (II dərəcəli qohum məqamlar)

7. Növbəti keçid G mayəli rast məqamından H mayəli şur məqamındadır. Bildiyimiz kimi “Şur” muğamının əsas şöbələrindən olan “Bayatı Türk”ün istinad pərdəsi “Mayə Şur” şöbəsi kiçik seksta yuxarıda qərarlaşıb. “Bayatı Türk” şöbəsi də rast məqamına əsaslandığı üçün belə bir modulyasiya etmək mümkündür. (II dərəcəli qohum məqamlar)

Mayə Rast = Bayatı Türk

G rast → H şur

8. Rast məqamı ilə bayatı-şiraz məqamı arasında da əlaqə yaratmaq mümkündür. Belə ki, yuxarıda cədvəldə qeyd olunan sol mayəli rast məqamından re mayəli bayatı-şiraz məqamına keçid “Bayatı Şiraz” muğamının “Xavəran” adlı şöbəsi vasitəsilə baş verə bilər. “Xavəran” şöbəsinin məqam əsasını rast məqamı təşkil etdiyi üçün sol mayəli “Mayə Rast” şöbəsinə, “Bayatı Şiraz” muğamında mayədən kvarta yuxarı istinad edən “Xavəran” şöbəsinə bərabər edib D mayəli bayatı-şiraz məqamına keçid etmək olar. (II dərəcəli qohum məqamlar)

Mayə Rast = Xavəran

G rast → D bayatı-şiraz

9. G mayəli rast məqamından D mayəli rast məqamına keçmək üçün ilk məqamda “Mayə Rast” şöbəsinə D mayəli “Rast” muğamının “Hüseyni” adlı şöbəsinə bərabər etmək lazımdır. Bununla da melodiyanı davam etdirib D mayəli rast məqamında tamamlamaq lazımdır. (II dərəcəli qohum məqamlar)

Mayə Rast = Hüseyni

G rast → D rast

10. G mayəli rast məqamından eyni mayəli bayatı-şiraz məqamına keçid “Hüseyni” şöbəsi vasitəsi ilə ola bilər. Əgər “Rast” muğamının tərkibinə daxil olan “Hüseyni” şöbəsinə eyni məqam əsaslı “Xavəran” şöbəsinə bərabər etsək onda bu keçidi almaq olar. (III dərəcəli qohum məqamlar)

G rast → G bayatı-şiraz

Hüseyni = Xavəran

11. Rast məqamından bayatı-şiraz məqamına daha bir şöbə vasitəsi ilə keçid etmək mümkündür. Eyni məqama əsaslanan “Şikəsteyi-fars” ilə “Üzzal” şöbələrinin birləşdirilməsi G mayəli rast məqamı ilə eyni mayəli bayatı-şiraz məqamını əlaqələndirir. (III dərəcəli qohum məqamlar)

G rast → G bayatı-şiraz

Şikəsteyi-fars = Üzzal

12. Bir-birinə uzaq məqam sayılsa da G mayəli rast məqamından C-Es mayəli hümayun məqamına da modulyasiya mümkündür. Bildiyimiz kimi “Rast” muğamının “Vilayəti” adlı şöbəsinin məqam əsasını şüştər məqamı təşkil edir. Ona görə də “Vilayəti” şöbəsinə “Hümayun” muğamının “Şüştər” adlı şöbəsinə bərabər etməklə modulyasiya heç bir çətinlik yaratmır. (III dərəcəli qohum məqamlar)

Vilayəti = Şüştər G rast → C-Es hümayun

13. G mayəli rast məqamından A mayəli şur məqamına modulyasiya zamanı da əsaslandığıları hər iki muğamda olan şöbələri bərabərləşdirmək lazımdır. “Rast” muğamında olan “Şikəsteyi-fars” şöbəsinə “Şur” muğamının eyni məqam əsaslı “Sarənc” şöbəsinə uyğunlaşdıraraq bu keçidi yaratmaq mümkündür. (III dərəcəli qohum məqamlar)

Şikəsteyi-fars = Sarənc G rast → A şur

14. Daha başqa bir variantla da A mayəli şur məqamına keçmək olar. “Rast” muğamının “Hüseyni” adlı şöbəsinə “Şur” muğamında eyni məqam əsaslı “Zəmin-Xara” şöbəsi ilə eyniləşdirmək, G mayəli rast məqamından, A mayəli şur məqamına modulyasiya üçün zəmin yaratmış olur. (III dərəcəli qohum məqamlar)

Hüseyni = Zəmin Xara G rast → A şur

15. “Rast” və “Şur” muğamlarının tərkibində olan “Şikəsteyi-fars” şöbələri eyni məqama əsaslanırlar da, mayə ucalığı etibarlı ilə müxtəlif olması fərqli mayəli məqama keçmək üçün şərait yaradır. Belə ki, eyni məqama və eyni mayə ucalığına malik olan G mayəli “Rast” muğamının “Şikəsteyi-fars” şöbəsi ilə E mayəli “Şur” muğamının “Şikəsteyi-fars” şöbəsi (hər iki şöbədə H istinad pərdəsidir) sonradan müxtəlif mayəli məqamlarda öz inkişafını tapır. Onların bərabərləşdirilməsi nəticəsində G mayəli rast məqamından E mayəli şur məqamına modulyasiya baş verir. (III dərəcəli qohum məqamlar)

Şikəsteyi-fars = Şikəsteyi-fars G rast → E şur

16. “Rast” və “Şur” muğamlarının digər şöbələrini bərabər etməklə də yeni məqama keçmək olar. Bu şöbələrdən “Rast” muğamının “Hüseyni” və “Şur” muğamının “Bayatı türk” şöbələrini göstərmək olar. Belə ki, adı çəkilən şöbələrin eyni məqama əsaslanması bizə G mayəli rast məqamından E mayəli segah məqamına keçid etmək üçün əsas verir. (III dərəcəli qohum məqamlar)

Hüseyni = Bayatı Türk G rast → E şur

17. Rast məqamından şur məqamına mümkün olan modulyasiyalardan biri də “Vilayəti” və “Şur-Şahnaz” şöbələri vasitəsi ilə baş verir. Şüştər məqamına əsaslanan bu şöbələri bərabərləşdirməklə çox səlis şəkildə G mayəli rast məqamından sonra A mayəli şur məqamında tam kadans etmək olur. (III dərəcəli qohum məqamlar)

Vilayəti = Şur Şahnaz G rast → A şur

18. “Rast” muğamının müasir ifaçılığında “Vilayəti” şöbəsi daha genişləndirilmiş şəkildə səslənməsinə rast gəlinir ki, burada da “Şikəstəyi fars” şöbəsinə qədər “Dilkeş” və “Kürdü” şöbələrindən istifadə olunur. Bunun nə dərəcədə düzgün olub olmaması mövzumuza aid olmadığı üçün yalnız onu qeyd edə bilərik ki, “Dilkeş” şöbəsinin məqam əsasını şur məqamı təşkil edir. Sol mayəli rast məqamı ilə D mayəli şur məqamı arasında olan əlaqəni yaratmaq üçün “Dilkeş” şöbəindən istifadə etmək mümkündür: Vilayəti (Dilkeş) = Mayə.

Vilayəti (Dilkeş) = Mayə Şur G rast → D şur

19. Cədvəldə rast məqamından növbəti keçid kimi yenə segah məqamı qeyd olunmuşdur. G mayəli rast məqamı ilə E mayəli segah məqamları ilə də yaxınlıq var. Bu yaxınlığı “Rast” muğamının “Hüseyni” şöbəsi ilə “Segah” muğamının “Əraq” adlı şöbələri yaradır. Eyni məqam əsaslı bu şöbələri eyniləşdirməklə adları qeyd olunan məqamlar arasında əlaqə yaratmaq mümkündür. (III dərəcəli qohum məqamlar)

Hüseyni = Əraq G rast → E segah

20. Segah məqamı ilə rast məqamı arasında daha fərqli bərabərliklə əlaqə yaratmaq mümkündür. “Rast” muğamının “Şikəsteyi-fars” şöbəsinə “Segah” muğamının “Manəndi Hasar” şöbəsinə bərabər etməklə iki məqam arasında körpü salmaq mümkündür. Hər iki şöbə eyni məqam əsaslı olduğu üçün (“Manəndi Hasar” şöbəsinin segah məqamına əsaslanması barədə geniş şərh işimizin “Azərbaycan muğamları əsasında əmələ gələn məqamlarda yönəlmə və modulyasiya prinsipləri” yarım məqaləsinin “Segah” bölümündə veriləcək) G mayəli rast məqamı ilə H mayəli segah məqamı arasında əlaqə yaranır. (III dərəcəli qohum məqamlar)

Şikəsteyi-fars = Manəndi Hasar G rast → E segah

Beləliklə nümunələrdən bir daha aydın olur ki, rast məqamı başqa məqamlara modulyasiya etmək üçün çox əlverişlidir və bu məqamdan keçid imkanları daha böyükdür.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıbəyov Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. B.: Yazıçı, 1985, 151 s.
2. Hacıbəyov Ü.Ə. Seçilmiş əsərləri B.: Yazıçı. 1985, 650 s.
3. Hacıbəyov Ü.Ə. Azərbaycan türk musiqisi haqqında // “Na pubeje vostoka” jurnalı 1929 № 3
4. Həsənova C.İ. Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığında milli musiqinin nəzəri əsasları. B.: Mars-print, 2009, 320 s.
5. Həsənova C.İ. Azərbaycan musiqisinin məqamları. B.: Elm və təhsil, 2012, 231s.
6. İsmayılov M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi – metodik öçerklər. B.: Elm, 1991, 117 s.

7. İsmayilov M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. B.: Işıq, 1984, 100 s.
8. İsmayilov M.C. Azərbaycan xalq məqamlarının qohumluq münasibəti haqqında. / АГК им. У.Гаджибекова. Ученые записки, серия XIII №9 Баку, 1972, 98 s.
9. Şıxəliyev İ. Azərbaycan məqamlarının qohumluq münasibəti //“Konservatoriya” jurnalı 2019, № 1(43), s. 4-9
10. Zöhrabov R.F. Muğam. B.: Az.Dövlət nəşriyyatı, 1991, 218 s.
11. Zöhrabov R.F. “Çahargah” muğam dəstgahının nəzəri əsasları. B.: 2000, 130 s.
12. Zöhrabov R.F. “Rast” muğam dəstgahının nəzəri əsasları. B.: 2002, 146 s.

Имран Шихалиев

Докторант Института Архитектуры и Искусства НАНА

О РОДСТВЕННЫХ СВЯЗЯХ ЛАДА РАСТ В СИСТЕМЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛАДОВ

Резюме: Интеграционные особенности лада раст создают предпосылки его взаимодействия с другими ладами. Взаимодействие между основными ладами происходит на основе определенных принципов и определяется с учетом всех степеней родства. Лад раст демонстрирует родство со всеми ладами кроме чохаргях. Однако по сравнению с другими ладами, лад раст имеет больше возможностей к интеграционности.

Ключевые слова: Раст, мугам, раздел, лад, модуляция, интеграция

Imran Shikhaliev

Doctoral student of the Institute of Architecture and Art of ANAS

ON THE RELATED FEATURES OF THE MODE RAST IN THE SYSTEM OF AZERBAIJANI FRETS

Summary: The integration features of the mode rast creates the prerequisites for its interaction with other modes. The interaction between the main modes is based on certain principles and is determined taking into account all degrees of kinship. The mode rast shows a kinship with all modes, except for the Chahargah. However, in comparison with other frets, the mode rast has a more opportunities for integration.

Keywords: Rast, mugham, section, mode, modulation, integration

Rəyçilər: sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Sevil Fərhadova
AMK-nın dosenti Rasim Quliyev